

АРБАНАШКИ ПРВАК ИСА БОЉЕТИНАЦ И ЦРНА ГОРА 1910 — 1912. ГОДИНЕ

Један од најпознатијих вођа косовских Арбанаса у доба великих арбанашких устанака (1910 — 1912) био је Иса Бољетинац. У покрету он није био, као на пример Исмаил Ђемали, Неџиб Драга или Хасан Приштина, значајан по успостављању контаката са страним светом, него је био типичан као народни трибун, који је добро познавао арбанашког сељака у маси и, у извесном смислу, био његов израз. Ако Бољетинац није хватао везе са светским метрополама, ипак је пратио како се у суседним словенским државама гледа на жељу Арбанаса да дођу до аутономије а потом и до независности. Од свих словенских па и балканских земаља Црна Гора се највише налазила у Исином видокругу, те је научно потребно да се његова релација са Цетињем ближе осветли.

Овде ће се то чинити преко црногорских и српских дипломатских аката и новина.

I

Црногорски обавештајци у Санџаку и на Косову, маја 1910, обавештавали су да се Иса Бољетинац 23. априла / 6. маја, тј. о Ђурђев-дану, појавио на политичкој позорници са око 10.000 наоружаних Арбанаса. Аустроугарски повереници у Пљевљима и Митровици још пре тога помно су мотрили на њега, чекајући да се међу косовске Арбанасе подстакне огањ побуне.¹

Пошто његови војни подухвати око Црнољева нису успели, Иса Бољетинац је са својим синовима и са 13 дружиника добегао у Црну Гору, негде средином јуна. Из Велике најпре је упућен у Андријевицу, где у прво време министар унутрашњих дела ништа није предузимао, немајући никакво саопштење спољнополитичког ресора.² О Исином преласку црногорска влада је (6/19. ју-

¹ Архив Црне Горе (у даљем тексту: АЦГ), Министарство иностраних дјела (у даљем тексту: МИД), ф. 135, бр. 840, телеграм командира Кнежевића из Жабљака од 28. IV/11. V 1910.

² Р. Драгићевић, *Малисорске буне 1910. и 1911.* Записи (Цетиње), књ. XXIV, св. 1 — 6, (јул—децембар 1940), 152.

на) обавестила скадарског валију. Овај је замолио та тај значајан емигрант буде уклоњен са турске границе, што му је црногорски конзул одмах обећао, мада је приметио да је Црна Гора мала земља, те он никад не може бити сувише далеко од султанових међа. Карактеристична је сугестија истога конзула (Душана Грегковића) ресорном министру „да не би згорега било, Ису Бољетинцу олакшати пут до побуњених Краснића, а међу побуњеницима његов повратак био би од замашног значаја“.³ Као што се види, црногорски политички људи одмах су настојали да искористе Исино присуство у својој средини, те да њим манипулишу.

Бољетинац је доспео у Андријевицу око 1/14. јуна. Тек 2/15. јула Министарство иностраних дела коначно је објаснило пограничном комесару у Андријевици зашто је спровдена идеја да се Иса са друштвом премести у Никшић. За тај премештај наведени су разлози: 1) добри односи с Турском; 2) да Иса и његови другови не би чинили неприлике на граници. У Никшићу су стављени под надзор Обласне управе.⁴

Због Исе Бољетинца дошао је (23. јуна/5. јула) аутомобилом у Никшић отправник послова Велике Британије на Цетињу Бомон. Он је најпре хотелијера питао да ли је Бољетинац у затвору; како се Иса налазио у гостионици, настао је разговор који је трајао више од сата. Енглез је угледном избеглици поставио неколико важних питања: Зашто је била побуна Арбанаса? Је ли Иса био на Цетињу и хоће ли тамо путовати? Ко му плаћа трошкове? Колико је повео синова и другова? Прегледао је и оружје које је Иса пренео и које му није одузето.⁵ Овом посетом су и Енглези потврдили да се Исином боравку у Црној Гори придаје и политички значај.

У грађи Министарства спољних послова нису нађени каснији извештаји министра унутрашњих дјела (а сличних обавештења нема ни у документацији полицијских органа) те се не може закључити докле је Иса седео у Никшићу, да ли је на Цетињу или другде имао сусрета са члановима министарског кабинета и уопште кад је 1910. (или тачније почетком 1911) године напустио Црну Гору. Влада је знала још пре него што је прешао у Црну Гору да је Иса, купећи око себе чак и Арбанасе у близини Берана, позивао и Србе беранског округа да приступе Арбанасима.⁶ Није јасно колико је то одговарало плановима краља Николе и шта је јављано повереницима у Беранама.

Почетком друге половине августа у групи уз десет Шаљана и два Гусињанина од младотурског насиља пребегао је у Црну

³ АЦГ, ф. 136, бр. 1021 (бр. 1287 МИД), Д. Грегковић — Цетињу, из Скадра 6/19. 1910, са бр. 94.

⁴ Исто, телеграм командира Протића из Андријевице од 15, 24 и 27. јуна и концепт МИД-а од 2/15. VII 1910.

⁵ Р. Драгићевић, н шл., 153 — 54.

⁶ АЦГ, МИД, ф. 135, бр. 840 (бр. МИД 1036), комесар Протић из Андријевице 30. IV/13. V 1910.

Гору један Исин рођак, који није ближе означен.⁷ Између 16 емиграната који су крајем 1910. године живели у Андријевици, забележен је и неки Бећир-ага из Ђабре „из друштва Бољетинца“. Он је поседовао пушку, иако је оружје добеглицима обично одузимано.⁸ Није искључено да је он био Исина веза на значајном граничном пункту, где су емигранти Арбанаси из косовског вилајета прихватани.

II

Година 1911. била је година велике побуне Малисора (католика), у којој је Црна Гора имала умијешане прсте. Покрет на Косову те године био је мање изражен него 1910. и 1912. године, али је у њему знатно више доминирала фигура Исе Бољетинца него у највећем арбанашком устанку 1912. године. Због тога је било природно да су се Црногорци од косовских арбанашких првака највише оријентисали на Ису Бољетинца, кога су, уосталом, најбоље и познавали. Исиним везама са Цетиња, међутим, заинтересовали су се и српски и дипломатски представници и обавештајци.

Још марта 1911. српска обавештајна служба сазнала је да партија која се бори за аутономну Албанију, а која је имала поузданика и на Цетињу, спрема план за општи устанак у Албанији и на Косову. Један представник тога покрета, коме се центар налазио у Цариграду, тражио је преко генералног конзула Србије у Скопљу контакт и са Београдом. Иако је тај емисар тврдио да покрет није успео да постигне споразум са Бугарском, а са Грчком и Црном Гором да се није ни рачунало, конзул Јован М. Јовановић је ипак стекао утисак „да имају некога одређенијега споразума са Црном Гором“. Повереник је „Ису Бољетинца и Батушу сматрао као војнике који ће само слушати заповести“.¹ Само недељу дана касније Хусејин Будаковац и Аљуш барјактар обавестили су српске органе у Лесковцу да се Иса и Батуша са друговима налазе на Косову и да не мисле да се предају Турцима. Кад је приспела погрешна информација да су се они предали, прва двојица су изјавила да неће следити њихов пример.²

Првих дана априла 1911. Иса Бољетинац и још неки прваци са Косова још су боравили у Црној Гори. Ту је Иса одржавао везу и са турским послаником, Садредин-бејом. Овај је Иси, Су-

⁷ Исто, ф. 137, бр 1379 телеграм командира Томовића из Андријевице 6/19. VII 1910.

⁸ Исто, ф. 142, списак емиграната који живе у Андријевици од 20. XII 1910/2. I 1911.

¹ Дипломатски архив Секретаријата иностраних послова (у даљем тексту: ДАСИП) Стр. пов. архива, фасц. IV, дос. VI, Ј. М. Јовановић из Скопља 16/29. III 1911) са стр. пов. бр. 29.

² Исто стр. пов. бр. 40, Главна управа „Српске браће“ министру иностраних дела, из Лесковца 23. III/5. IV 1911. са стр. пов. 88.

лејман-аги Батуши и још неким, на часну реч, изјавио да се слободно могу вратити кућама и да неће бити интернирани у Малу Азију, како је управо било одређено за петорицу косовских вођа.³ Одмах после тога Иса је са друговима прешао турску границу.⁴ О томе нису били обавештени многи, па и неки виђени Арбанаси у Скопљу, који су претпостављали да је глас о Исиној предаји турским властима пуштен са Цетиња да би се унела пометња међу Арбанасе; дозвољавало се да се Иса крио негде у граничној зони.⁵ Тих дана многи су од Албанаца замерали Црној Гори да жели да упадне у Санџак. То су веровали и Муслимани у Санџаку.⁶ Пошто се и аустроугарска штампа почела бавити прогнозом о томе где се бави Бољетинац, српски посланик на Цетињу, иначе познати историчар др Михајло Гавриловић, јавио је својој централи да се Иса скрива у Вусању, закритом месту више Гусиња, и да се могу очекивати од њега гласови почетком маја.⁷

Са црногорским пограничним официрима Иса је, по свему судећи, одржавао контакт. На пример, командир Ђорђије Лазовић је (30. марта/12 априла) разговарао са Рамаданом Гашанином о стању у Малисорима и око Скадра; Рамадан се представио као припадник Исиног фиса.⁸ Средином априла са границе је стигао у Подгорицу телеграм да се једна јача турска војска (Етем-паше) формира у Гусињу и да се спрема да пође у правцу Тузи, јер су постојале вести да се Иса Бољетинац налази у Валбони.⁹

Иса Бољетинац и Сулејман Батуша прешли су границу са 250 другова, примивши на дар руске пушке и нешто новца. То су учинили после споразума са Малисорима о заједничкој акцији. Потом је Иса стигао у село Батушу (пећка нахија). Ту се у великој мери разишао са Сулејман-агом, јер је овај био за арбанашку аутономију а Иса је више пристајао на комбинације краља Николе. Иса је успоставио преписку са Хасаном Хусејином, као и са Миридитама. Турске власти га нису дирале, нити су му упутиле позив на предају.¹⁰ Неки српски обавештајци приметили су да се Иса охладно у својим везама са Црном Гором, пре свега зато што

³ Дипломатски архив Секретаријата иностраних послова (у даљем тексту: ДАСИП), Политичко одељење (у даљем тексту: ПО) 1911, ф. IX, д. 8, Пов. бр. 517, Цетиње 20. III/2. IV 1911, Пов. бр. 50.

⁴ Београдски Трговачки гласник од 24. III/6. IV 1911. (стр. 2) пише већ о Исином повратку кући. Види и број од 27. III 1911, стр. 2.

⁵ ДАСИП, ПО — 1911, ф. X, д. 1, Пов. бр. 534, Ј. Јовановић из Скопља 28. III/10. IV 1911.

⁶ АЦГ, МИД, бр. 58, (бр. МИД 1331), извештај комесара В. Кнежевића од 29. III/11. IV 1911.

⁷ ДАСИП, ПО — 1911, ф. X, д. 1, Пов. бр. 613 Цетиње 4/17. IV са Пов. бр. 68.

⁸ Историјски институт Црне Горе (у даљем тексту: ИИЦГ), ф. 152, телеграм Ђ. Лазовића од 12. IV 1911.

⁹ Исто, телеграм капетана Лабана од 3/16. IV 1911, из Крушева.

¹⁰ ДАСИП, ПО — 1911, ф. X, д. 7, Пов. бр. 678, Ј. М. Јовановић из Скопља 18. IV/1. V 1911.

се уверио да је она сувише сиромашна да би представљала озбиљнијег савезника.

Црногорски повереник Милован Кнежевић нашао се са Исом Бољетинцем у првој декади маја у селу Бјелаји, близу Дечана. Био је са Исом пет дана. Иса је изјавио да се држи свега онога што је уговорио на Цетињу, али да не може да покрене устанак док снег добро не окопни и не прикупи више људи и муниције. Иса је тада имао 300 момака и веровао је да ће му са својим присталицама прићи и Хасан Феровић. Један од угледнијих Исиних присталица, Шабан Хадри, био је мишљења да Иса не подиже људе на оружје, јер чека султанов долазак на Косово. Очекивало се да ће цар том приликом поделити помиловање свима, па и Иси. То је Бољетинцу, уосталом, поручио пећки мутесариф кад је долазио у село Истиниће (близу Дечана). У пећкој нахији је у то време било врло мало војске (свега један мали табор), али није било ни нереда, осим што би се качаци препуцавали са жандармима (суваријама).¹¹ Слично је јављао и члан суда у Пећи, Јован Анђелковић, који је такође сматрао да Иса чека султанов долазак. Анђелковић је преко својих људи одржавао контакт са Исом, а заједно са пећким попом Ђорђијем, такође човјеком краља Николе, слао је гласнике са порукама на Цетиње. Анђелковић је упутио поузданика и у беранску нахију да дигне на оружје тамошње Црногорце, који су добили задатак да напусте домове и изађу на границу.¹² Као што се види, Црна Гора је имала намеру да дигне устанак у косовском вилајету, при чему је преко Исе хватала везе са Миридитима, а можда и са неким Муслиманима новопазарскога краја. У тим плановима Иса је заузимао централно место.

Етем-пашина колона прекомерно се дуго задржала у гусињу, због великог снега. Није био активан ни Иса, иако су му и даље пристизали црногорски гласници. Он је преко Авра Цемовића у Бранама поручио да ће у погодном чаму послати свога човека на Цетиње да пита хоће ли му се дати све оно што му је потребно, хоће ли му се у почетку дати помоћи у војницима и хоће ли му се дозволити да са својим људима пребегне у Црну Гору, ако Турци приберу веће снаге. На мутесарифову поруку да је помилован Иса је одговорио да не верује ничијим обећањима док не види царски берат. Кад му је црногорски агент скренуо пажњу да се чува србијанских најмљених убица, Иса је са осмехом одговорио: „Неће мене Србија убити, него мени нуди све што ми треба, али ја нећу ако то (не) хтједне краљ Никола“, с обзиром да је краљу дао бесу.¹³

¹¹ ИИЦГ, ф. 152, телеграм Р. Вешовића од 27. IV/10. V 1911, без ознаке места.

¹² Исто, извештај истога од 4/17. V 1911.

¹³ Исто, извештај истога из месеца маја 1911.

На Цетињу је почев од 10. јуна боравио и познати арбанашки вођа из Валоне Исмаил Ђемали, који се због свог извесног учешћа у контрареволуционарном удару априла 1919. налазио у неком прогонству, на које се сам одлучио. На Цетињу се Ђемали стално виђао са турским послаником, интересујући се за услове малисорске амнестије. Он је био на много већој дистанци од црногорског двора него Иса, мада је знао да је краљ Никола одржавао јаке везе са Арбанасима. После боравка у Црној Гори требало је да отпутује у Беч.¹⁴ Исмаил Ђемали је такође у то доба имао додира са косовским првацима преко својих изасланика (о томе су знале и црногорске власти). У то време косовски Арбанаси су се надали да ће им владар одобрити слободно ношење оружја и смањити пореске намете. Ово очекивање се није испунило.¹⁵

У првој половини августа 1911. Иса Бољетинац је са своја два сина живео у свом селу Бољетину. Кад је сазнао да га суд није ослободио кривице, он је прешао у новопазарски крај, где се скривао у некој српској цркви. Поново су се на црногорској граници појавили наоружани емигранти, и то из ђаковичке нахије.¹⁶

Почетком октобра 1911. Иса Бољетинац и још неки арбанашки прваци обратили су се српском козулу у Приштини, Милану Ракићу, тражећи да им се изда оружје и муниција. Ракић је сматрао да треба изаћи у сусрет њиховом захтеву, јер би они увек могли добити наоружање и од турских власти и да је добро што пушке нису тражили од Турака, с којима неће да одржавају везе.¹⁷

Даље Исино крстарење до краја 1911. године нису више пратили црногорски и српски обавештајци. Изгледа да је Бољетинац хтео да зна како на арбанашки покрет гледа и трећа словенска држава — Бугарска. Његов повереник Ружди приспео је последњих дана децембра 1911. у Софију. Донео је разрађен план о заједничкој акцији арбанашких и врховистичких чета. Руждијева мисија је, међутим, остала без резултата.¹⁸

III

Црногорска штампа почела је да о Иси Бољетинцу пише још 1910. године. Дванаестог јуна те године званични *Глас Црногорца* донео је вест да је у Црну Гору пребегло познати арбанашки

¹⁴ ДАСИП, ПО — 1911, ф. IV, д. 1, Пов. бр. 1000, М. Гавриловић са Цетиња 2/15. VI 1911, са Пов. бр. 838.

¹⁵ ИИЦГ, ф. 151, обласни управитељ Р. Вешовић, из Андријевице 5/18. VIII 1911.

¹⁶ Исто, прилог писму од Р. Коматине.

¹⁷ ДАСИП, Стр. пов. архива, фасц. IV, дос. VIII, Стр. пов бр. 156, М. Ракић писмом из Приштине III бе. 476 од 25. IX/8. X 1911.

¹⁸ Б. Храбак, *Арбанашки устанци 1912. године*, Врањски гласник XI (1975), 231.

вођа са својим сиђовима; да је из Велике упућен у Андријевицу, а потом у Никшић. Претходно је у неколико наврата писао о његовој храброј борби око Црнољева.¹

Гласило Министарства иностраних дела (*Цетињски вјесник*) почетком сљедеће године објавило је велики чланак о арбанашким устанцима, гледаним кроз призму Бољетинчевих схватања и делатности; већ таквим приказом Иси је дато централно место међу арбанашким вођама на Косову.² Излагање је почето скупом у Феризовићу и Исином опозицијом младотурском покрету. Речено ие да је предлог о смењивању султана Абдул Хамида наишао на јак отпор једног дела арбанашког првака, у првом реду Исе, који је држао да је то младотурцима било потребно да би сами приграбили гласт. „Будућност је“, закључио је чланкописац, „ускоро доказала, да је Исо имао право“. Иса је, према напису, имао одлучујућег утицаја у северним крајевима насељеним Арбанасима; његови савети су радо слушани, а наредбе извршаване. „Осим тога је био познат као заштитник хришћанске раје, коју је сваком приликом бранио како противу насиља турских власти, тако и противу својих једновјерника. С тога узрока је многим трн у оку“. „Исто је остао чврст изјави, да Абдул Хамида неће издати док тече кап крви у његовим жилама“. Већ новембра 1908. младотурци су послали Цавид-пашу са седам табора низама и 12 топова да би ухватили Ису. Иса је са 14 пријатеља ускочио у планину, па се после затворио у једну тврду кулу, а затим побегао преко Бајгорске Шаље у Истинић. Пред новим таборима и топовима, пошто племенски главари нису показивали вољу да се туку, Иса је после четири месеца боравка у Истинићу пребегао у Красниће, где је остао до неуспелог покушаја преврата, априла 1909.

На иницијативу Исину, састали су се, марта 1910, главари свих 12 косовских племена у селу Луки (између Пећи и Ђаковице). Признали су да су погрешили што нису послушали Осу и обећали су да ће се узјамно помагати ако Турци употребе против њих силу. Устаници су посели Качанички теснац, висове око Приштинe, а сам Иса (са 2.000 људи) теснац Црнољева, који доминира путем за Призрен. Великом силом Турци су заобишли Качаничку клисуру, па су ударили на Ису са три стране. Племена око Пећи и Ђаковице дошла су на бојиште, али су се потом изненадно вратила. Иса је остао усамљен. Мада се бранио „као лаф“, морао је да призна свој пораз, али не и пораз Арбанаса. С извесним бројем првака (Хасан-ага Феровић, Сулејман-ага Батуша и други) пребегао је у Црну Гору, где су ови боравили и почетком 1911. године.

¹ Глас Црногорца 12. VI 1910; Р. Драгићевић, н. чл., 152; Глас Црногорца 1. V 1910, 1; 6. V 1910, 2; 8. V 1910, 1. — У написима о Бољетинцу до 1909. године има само врло негативних тонова. Види, примерице: *Цетињски вјесник* 23. VI 1909, 1.

² *Цетињски вјесник* 16. I 1911, 1 — 2.

„Главари свију племена косовских — налазе се и данас већином у Црној Гори“.

На питање зашто су изабрали Црну Гору за своје скровиште, ови прваци су — наводно — изјавили: „Дошли смо код Краља пошто га знамо као јунака, који умије и свога крвника да поштује и да га као госта дочека. У његовим рукама су наши животи и наша част најбоље сахрањени. Притом нас са Црногорцима вежу многи народни обичаји, који доказују да смо били у старини блиски, при томе Црногорци нијесу никад погазили дату ријеч, исто тако се нијесу никад огријешили о законе гостопримства, стога смо у ова за нас тешка времена, уточиште код њих потражили и нијесмо хтјели примити гостопримство које нам се с других страна наметало (. . .)“.

Исти лист је (26. марта 1911) демантовао да је десет арбанашких главара пребегло у Црну Гору да би се састали са Исом; Иса је са другим вођама напустио Црну Гору због поновног устанка, полазећи у правцу Скопља.³ Нешто касније (22. априла) лист је јавио да Иса још води борбу око Гусиња.⁴ Коју седмицу касније лист налази Ису у Куманову и око Дечана, наоружаног брзометком и са људима који су крстарили шумама, следећи његов позив.⁵

Потом су учестали чланци о држању Исином према турским властима. Он се, наводно, налазио у свом селу, окружен присталицама и примајући угледне Арбанасе на виђење и договор. *Вјесник* је додао: „За ове двије године Исо је стекао велико поштовање у маси. Прича се много о његовој неустрашивости и готовости да свој живот положи за арбанашку ствар (. . .) Исо много хвали гостопримство које је нашао у Црној Гори и јунаштво о коме се увјерио међу Црногорцима. Чује се и то, да се Исо у Бољетину клео да ниједна арбанашка пушка неће никад опалити на ону страну гдје буде Црна Гора“.⁶ Редакција листа налазила се у дилеми: зашто Турци не гоне Ису, мада знају да се под оружјем налази, са својим присталицама, на Соколцу, више Бољетина. У вези с тим проносили су се гласови о његовим односима с Турцима; чак да му је тражио прјјем и митровачки кајмакам. *Вјесник* није хтео да прави закључке о тим „неразумним односима“, али је демантовао да се он предао турским властима.⁷

Током 1912. године цетињске новине су биле уздржљивије у свом писању о Иси Бољетинцу у много већем, у највећем арбанашком устанку почетком XX века. Знало се о његовим односима са Србијом. Због тога је *Вјесник* донео свега две нотице, и то тек у августу. Једна од њих је стављала Иси у уста следеће речи: „Да

³ Исто, 26. III 1911, 1.

⁴ Исто, 22. IV 1911, 2.

⁵ Исто, 11. V 1911, 2.

⁶ Исто, 28. VI 1911, 1.

⁷ Исто, 19. VII 1911, 2 и 23. VII 1911, 4.

дође до рата са Србијом, ја бих послао сина са 100—200 људи у Црну Гору, а са свима својим људима пришао бих на стрну Србије“.⁸ Други цетињски лист још касније је регистровао да је Хасо Феровић, који је за време арбанашког устанка с Исом био у Црној Гори, такође побегао с турском војском, учинивши то не својом вољом, него под притиском.⁹

Тако је на ступцима црногорске штампе Исин блистав небески лук био засвођен.

IV

Још од самог почетка 1912. године сељаци из околине Пећи (конкретно села Црни Врх) одлазили су у Црну Гору по пушке. Још од новембра 1911. осећало се да је краљ Никола успоставио контакт с угледним људима на Косову. И косовски балија у Скопљу имао је вести да се и даље наставља са наоружавањем Арбанаса преко Црне Горе. Тај довоз знатно је повећан од 10. фебруара 1912. Аустријске манлихерке из Црне Горе, преко Скадра и Баковице, доносили су трговци чак и у митровачки крај, у подручје непосредног утицаја Исе Бољетница. У Цариграду, пак, Аустријанци су се трудили да убеду Порту како се из Црне Горе доставља Арбанасима оружје и како чак многи Црногорци војују са Малисорима. Штавише, и италијански посланик на Цетињу обавестио је своју владу о томе да је средња Албанија готово искључиво у моћи црногорскога краља и да, наводно, од њега зависи да ли ће ту бити немира.¹ Играјући на карту арбанашко-словенских супротности, Аустро-Угарска је зафирала од повезивања Цетиња и Београда с арбанашким првцима.²

Средином фебруара 1912. код Исе Бољетинца одржан је договор многих виђених косовских Арбанаса, вероватно ради држања на предстојећим изборима.³ У то време скопски народни посланик Саид хоџа дао је изјаву софијском листу „Право“ да, мада се косовски Арбанаси боре за своје народносне интересе, они ипак неће прећи преко крајњих граница, те радити против државних интереса; због тога је Иса Бољетинац напустио Црну Гору и због тога маса и није помагала католике Малисоре и оне муслимане који су се држали Црне Горе.⁴ Разговори које су водили два Исина сина и њихов ђатип (писар) формално о неких 1.700 лира одштете

⁸ Исто 14. VIII 1912, 2 и 28. VIII 1912, 2.

⁹ Глас Црногорца 11. X 1913, 1.

¹ Б. Храбак, н. чл. 176, 191, 188, 189, 194, 195. — О расположењу Малисора и Миридита првих месеци 1912. и о држању Црне Горе види: Исто, 197 — 204. — Сви датуми су по новом календару.

² В. Ђоровић, *Односи између Србије и Црне Горе у XX веку*, Београд 1936, 356; *Historia eShqipërisë II*, Tiranë 1956, 329.

³ Б. Храбак, н. чл., 185.

⁴ Вардар (Скопље) 2. II 1912, 1 — 2 и 3.

за порушене Бољетинчеве куле а стварно о изборима нису успели. Нешто после тога Србија је ступила у додир с Исом. У вези с довозом пушака из Црне Горе овај је изјавио: или нека Србија наоружава српски живаљ на Косову или ће га он снабдети оружјем из Николине краљевине.⁵

Кад је средином априла почео устанак у ђаковичком крају, косовски валија је, према вестима италијанског посланика из еБеограда, тражио додир са Исом Бољетинцем и још неким косовским првацима.⁶ Петнаестого маја он је и био код њега. Потом је у Исовој кући у Соколици (код Митровице) одржан скуп представника села Бајгоре и донесена је одлука да се Бајгоре прикључи устанку, о чему је била везала беса. Затим су се одметнули Бољетинац са 20 косовских арбанашких првака. Већ 16. маја одржано је саветовање у Преказима, сазвано да би се организовале припреме за дизање на устанак Арбанаса у северном делу Косова и у Дреници. Ту је био и Иса, Он до тог времена није јавно пришао покрету те године. У разговору са братом познатог црнорукца Богдана Раденковића (11. маја) Иса је тврдио да је добио понуду не само од Србије него и од Црне Горе да управља устаницима поред црногорске границе; поред тога, Арбанаси муслимани из Пећи непрестано су му се обраћали питањем на кога би требало да се у устанку ослоне — на Црну Гору или на Србију. Иса се тада одлучио за подршку Србије, али тражећи од србијанских повереника да све потребе које му је српска страна обећала довуче до своје границе, да Арбанаси не би губили надч у сигурну помоћ.⁷

Седамнаестого маја одржано је и друго саветовање првака северног дела Косова, коме је присуствовао и Иса. Он је потом прешао у главни устанички штаб, који се налазио код Јуника (крај Таковица).⁸ Скопски лист *Вардар* донео је (23. маја) обавештење да је Бољетинац крстарио по Ибарском Колашину и да је са осталим устаничким старешинама био за „засебну аутономну територијалну област“.⁹ Иса је учествовао на познатом збору у Јунику (21—25. мај 1912), на коме су формулисани значајни захтеви косовских Арбанаса, а чија је прва тачка била да се утврде границе Албаније и да се изврши албанизација управе и културног живота арбанашких области. Четвртог јуна Иса је био један од главних вођа устаника при нападу на Пећ. Када је затим дошло до изјашњавања старешина о страниј државни на коју

⁵ Б. Храбак, н. чл., 185 и 187, 186, 189.

⁶ Архив Косова, Микрофилмована грађа *Ministre degli affari esteri*, № 3201, Бароли из Београда 25. маја 1912; Самоуправа (Београд) 28. IV 1912. — Италијански посланик К. Бароли у свом класификовану арбанашких првака Ису Бољетинца (који је, наводно, располагао са 5.000 пушака) смеистио је у другу групу, у којој би се налазили „главари који се сматрају сигурнијим и достојнијим поверења“ (Исто, Бароли 2. V 1912).

⁷ Б. Храбак, н. чл., 226, 222 — 23.

⁸ Б. Храбак, н. чл. 229, 228, 232.

⁹ Вардар 10. V 1912, 3.

би се устаници ослонили, Иса се определио за Србију, а потом је за собом у том курсу повукао другог великог народног трибуна косовских Арбанаса — Бајрада Џурија; Бајрам се сагласио са Бољетинцем да се у моменту кад је устанак у војничком погледу доживео привремени неуспех не иде у Црну Гору. Према листу *Вардар*.¹⁰ Иса Бољетинац је на већању у Јунику, насупротив струји Исмаила Темалија (за засебну арбанашку државу), заступао гледиште коме је најближи модел био стари султанов режим пре младотурске револуције, но да је преовладала трећа тенденција (измирење с новим режимом, уз неке повластице), чим су се Иса, Хасан Приштина и Семалијеви људи из Јуника склонили према Црној Гори.¹¹

После неуспеха код Пећи настало је затишје. Средином јуна Иса се вратио у Бољетин, а већ после два дана кренуо је у планину, пошто је породицу и покретна добра сместио у гору Крен.¹² Он је обновио снаге покрета у северним крајевима Косова и давао је подршку обрачуну са беговима — издајницима. Последњих дана јуна са 2.000 присталица налазио се изнад Лаба, у планини Велесници и у Бајгори. У Скопљу се веровало да ће са устаницима, чији се број увећао врло брзо на 4.000 људи, напасти Вучитрн. У борби око Исине куле, 4. јула, сам Иса је једва живу главу извукао, а погинуо је један од његових синова.¹³

У току јула 1912. арбанашки устанак на Косову пошао је узлазном, победоносном линијом. Већ прве недеље јула у Феризовићу (Урошевац) почели су се окупљати арбанашки прваци. Иса Бољетинац закаснио је на овај скуп, а кад је дошао, био је за политику продужења борбе, за коју су били и ђаковички, призренски и вучитрнски бегови, Феровићи из Плава и пријатељ Србије четовођа Махмуд Заими. У то време започетих преговора с Турцима, овима су добро долазили гранични напади Црногораца да код Арбанаса подстакну већу одговорност према властитим поступцима. Изгледа да је држањем Црне Горе међу арбанашким првацима на Косову највише био изненађен Иса Бољетинац. У акцији опкољавања и заузимања Приштине учествовао је и Иса, Једанаестог јула учествовао је у опсади Подујева, а потом се са главнином снага (око 2.000 људи) спустио ка Приштини. Први који су му пришли кад је у својим селима, почетком јула, претрпео пораз била су племена Гаши и Краснићи. Тринаестог јула Иса је боравио у гњиланском крају и подигао је на ноге тамошње Арбанасе. Следећих дана је позвао да прихвате оружје и феризовићке Арбанасе, претећи им тешким казнама. Занимљиво је да се у Феризовићу причало да и Иса ради с Аустријом, одакле је, наводно, добио оружје и муницију, иако то, по свој прили-

¹⁰ Б Храбак, н. чл., 233 — 234, 244, 245.

¹¹ Вардар 27. V 1912, 2 и 4.

¹² Политика 5. VI 1912, 1.

¹³ Б. Храбак, н. чл., 257 — 8, 260, 264, 270 — 71 (све оно на основу српске дипломатске грађе).

ци, није било тачно. У концентрацији снага око Приштине (21. јула) код двојице најизразитијих представника старог режима, ђаковачког Риза-бега Криезиу и Исе Бољетинца, била је приметна тежња да се иде на Солун, пре свега зато да се ослободи заточени султан Абдул Хамид. Иса је с неповерењем гледао на попуштање у преговорима с младотурцима, поготово после пада њихове владе.¹⁴

Чим је „либерална“ опозиција образовала нову владу, устанички вођи Хасан Приштина, Бајрам Џури и Иса Бољетинац упутили су телеграм са честиткама новој влади, захтевајући распуштање парламента. Користећи се насталом променом, Иса је преузео власт у Новом Пазару, с намером дат о учини и у Сјеници и у осталом Санџаку, Угледни муслимани и у Пљевљима били су за прикључење арбанашком устанку. Тада је Србији одговарало да устаници направе што већи дармар у средишњим деловима отоманских територија на Балкану, а то ме могло постићи ако се они наведу да крену на Скопље, а после и даље, к Солуну. Прваци с којима се најлакше могло у том смислу радити били су Иса Бољетинац, Бајрам Џури и Риза-бег Криезиу, док је највећи отпор походу на Скопље давао Хасан Приштина, коме је Турска способна за борбу са балканским суседима била потребна да у својим недрима створи аутономну албанску државу са границама далеко раширеним на север и исток.¹⁵

Исин улазак у Косовску Митровицу био је тријумфалан. Двадесет деветог јула он је ушао у Приштину. Дан раније Турци су прекинули телеграфску везу између Приштине и Преполца, како би Иси и српском конзулату у Приштини онемогућили споразумевање са Београдом. Десет дана пре уласка у Приштину Бољетинац се на турском земљишту састао са српским четничким четовођама, а нешто раније (29. јуна) један српски официр довео је из Србије десет комита и 17 Арбанаса просрпске дружине Рамадана Шабана, а Иси су долазили познати црнорукац Воја Танкосић и један виши генералштабни официр, који се, помоћу Исиних веза, прошетао Косовом, правећи скице терена. Крвих дана августа устаничке старешине у Феризовићу и Приштини припремали су се за коначне преговоре с младотурцима. У то време причало се како су Црногорци прешли границу и допрли до близу Гусиња. То и неслога међу устаничким вођима изазвали су незадовољство и велику узрујаност међу косовским Арбанасима, те је Иса (11. августа) поручио својим синовима да се склоне из Митровице у Бољетин. Иса се тада са Хасаном Приштином налазио у Приштини а не у Феризовићу, са Бајрамом Џуријем, коме је, иначе, политички и по менталитету народног трибуна био много ближи. Иса се дужје задржао у Приштини, јер је желео да своје

¹⁴ Исто, 271, 276, 279, 280, 283, 284, 288, 292.

¹⁵ Исто, 293, 296, 299, 301.

¹⁶ Исто, 301, 306, 315, 316, 317.

ефективне попуни борцима који су пристизали из Новог Пазара и Сјенице, али и да би га српски конзул обавестио о ситуацији на црногорској граници; конзул га је известио да Црногорци нису топовима напали Бијело Поље и да је једино дошло до сукоба код Мојковца. Нешто касније Бољетинац је рекао свом пријатељу попу Анђелку Нешићу да ће, ако не престану заплети на граници, поћи са својим борцима против Црне Горе. Тај „црногорски“ моменат био је и једна јака карта турске комисије у преговорима с арбанашким првацима.¹⁶

Устаничка војска пошла је из Приштине и Феризовића на Скопље 11. августа, Колона која је ишла преко Слатине предводио је Иса Бољетинац. Три дана касније у заузето Скопље су, преко Скопске Црне Горе, приспели и Иса и Бајрам Цури, Сутрадан окупиле су се у Скопљу старешине радикалне струје, међу којима су нарочито Бајрам Цури, Бољетинац и Риза-бег Криезиу радили за наступ ка Велесу и Солуну. Хасан Приштина, који је и даље преговарао са Турцима у Приштини, позвао је Ису да се врати у Приштину, с обзиром да су сви услови били примљени; Иса је одговорио да ће комисију сачекати у Скопљу. Није било случајно што је Хасан Приштина позивао само Ису; он је био импулсиван и поводљив, а за свој успон (као народни првак) доста је дуговао Хасановој породици („Шишковићи“).¹⁷

Нешто раније, док су се водили преговори у Приштини, Иса, који је припадао представницима арбанашког покрета, одлазио је на разговоре с представницима градова (у кући туркофилског првка Џемаил-аге), који иначе нису узели учешћа у оружаном делу устанка, али су позвани на преговоре с Турцима. Иса је добро стајао и са представницима гњиланскога краја, од којих су такође многи важили као туркофилски оријентисани. Ова Бољетинчева „дипломатска“ улога брзо се окончала, јер се дан уочи састанка „варошана“ сазнало да се Иса Бољетинац придружио Бајраму Цурију, који је био најтипичнији представник косовских устаника. С екстремним концепцијама о арбанашкој аутономији Хасана Приштине није се слагао Бајрам Цури, још мање Иса Бољетинац и Риза-бег Криезиу, а туркофилски елементи у редовима Арбанаса (нарочито „варошана“) потпуно су их одбацивали. Туркофили су очекивали да ће их Исо помоћи у борби проаив увођења латинице. Док се у овом питању разликовао од осталих устаничких старешина, с њима се слагао у томе да у случају убиства треба примењивати најстроже казне. Заједно са Риза-бегом Иса је био и најгласнији заговорник опште амнестије за све учеснике устанка, против чега су били грађани Приштине. Иса Бољетинац је од арбанашких првака тада био и највише нерасположен према Црној Гори. Да би га сачувале од радикалних потеза и од неугодних утицаја, србијанска страна држала га је стално на оку и, благодарећи попу Нешићу, Огњену Раденковићу

¹⁶ Исто, 301, 306, 315, 316, 317.

¹⁷ Исто, 318, 319.

и Алимпији Божовићу, Бољетинац није кренуо ка Црној Гори. На Бољетинца је требало трошити доста пара, али, као изразити противник младотурака и темпераментни трибун, Иса је снажно деловао на арбанашке масе Косова. Иса Бољетинац се у лето 1912. показивао као пријатељ косовских Срба и Србије. Чак се телеграфом српског конзулата у Приштини служио у контактима са Цариградом.¹⁸

На Цетињу се сазнало о Исиним везама са Србијом и о доласку Воје Танкосића са осам комита у Бољетин, али се није знало о његовом противцрногорском расположењу, насталом током лета 1912. Орган црногорског Министарства иностраних дела *Цетињски вјесник* са симпатијом је писао о арбанашком устанку, а од устаничких вођа најчешће је помињао Иса Бољетинац, као врсни четовођа који је на челу војске ушао у низ градова. У условима кад су у Митровици већ почели да се деле униформе и оружје резервистима пред први балкански рат, Црногорци су нашли за сходно да се хитно правдају Бољетинцу. Двадесет трећег септембра три Црногорца била су код Исе да се извине за случај који се десио код Берана (Иванграда), још док су се устаничке старешине налазиле у Скопљу; кривица је бачена на турске офицере, те се Иса није много жестио, а, поласкан поступком, повлађивао је Црногорцима. Ипак, већ сутранан он је изабрао одбор од 20 људи из Митровице и околине да се старају о народним пословима, док он буде на црногорској граници.¹⁹

Као што се током лета 1912. потпуно удаљио од Црне Горе кад је она показала жељу да се, користећи се устанком, прошири на рачун арбанашких крајева и Санџака, Иса је окренуо леђа и Србији, кад су њене припреме за улазак у рат против Турске биле сасвим очите. Добровољце против Србије у митровачком крају припремао је лично он, и то у договору са командантом дивизије у Митровици. Односе са попом Нешићем ипак није прекидао, те се код њега интересовао да ли још вреди српска беса против Аустро-Угарске. Средином октобра 1912. Иса је држао ватрене говоре против Србије, а 800 људи послао је на границу.²⁰

Пред српском војском Иса се повукао у Албанију. Ту је са Хасаном Приштиним и Бајрамом Џуријем спремао чете за упад на Косово и у западну Македонију. Године 1915. прешао је у Црну Гору, и пред улазак аустројске војске у Подгорицу убијен је од црногорских жандарма, у гужви коју је изазвао својим претњама да ће у граду преузети власт.

ЗАКЉУЧАК

Због сличног социјалног уређења и ослањања на обичајно право, Црна Гора је Иси Бољетинцу и неким другим арбанашким

¹⁸ Исто, 321, 322, 325, 327, 329, 311, 330, 336, 341, 357.

¹⁹ Исто; 366, 372, 372 — 73.

²⁰ Исто, 361.

првацима (из народа без међународне репутације) била не само географски него и политичко-психолошки најближа од свих суседних држава. Због тога је природно што је у њој и Иса затражио заклон од време када гоњења у Отоманској царевини нису омогућавала безбедан живот. Краљ Никола је прихватио Бољетинца, јер се нада да ће преко њега проширити свој утицај и на терену Косова у ужем смислу. Изгледа да је Иса Бољетинац из Никшића током 1910. и почетком 1911. године одржавао везу са својим присталицама у завичају. Због тога је за време малисорског устанка, иза којег се налазила Црна Гора, и сам Иса био на Косову знатно више истурен него 1910. и 1912. године, кад је арбанашки покрет тамо био много интензивнији. Бољетинац је изашао из Црне Горе са 250 другова, примивши оружје и нешто новца. Претходно је закључио уговор са краљем Николом да на Косову и у Метохији 1911. дигне Устанак и да сарађује са устанком у Малесији. Писање црногорске штампе још од 1910. године најбоље сведочи да је краљ Никола преко Исе, као наводно централне личности међу косовским Арбанасима, желео да ради 1911. на покретању Арбанаса и на Косову.

Дошавши у Метохију 1911. Иса је оклевао са покретањем маса. Изговарао се на снег, али су разлози пасивности били друге природе: можда је чекао да види хоће ли султанова посета Косову имати каквих позитивних последица за арбанашки аутономашки покрет, коме је Иса већ тада припадао: Преко Исе краљ Никола је хтео да хвата везе и са новпазарским Муслиманима па и са Миридитима. У пролеће 1911. Иса је успоставио везу и са српском обавештајном службом, но није најпре хтео да се према свој обавезује, док се не направи каква комбинација и са Цетињем. Тек у јесен 1911. Иса и још неке четовође обратиле су се Србији, тражећи од ње оружје, које су иначе могли добити и од турских власти. Док се Иса налазио у Метохији организација арбанашких аутономиста одржавала је везу са краљем Николом преко познатог валонског политичара Исмаила Ђемалија. Он је у ствари био аутентичан емисар, јер је Иса у Црној Гори ипак био само у егзил.

Крајем 1911. године осећало се да је краљ Никола, дајући оружје, успоставио везу са неким косовским првацима, само је питање да ли је то баш ишло преко Бољетинца или, пре, мимо њега. У то време Иса се већ потпуно оријентисао на Србију. Један од основних разлога што је охладнео према Црној Гори био је у томе што се уверио у сиромаштво Црне Горе, а вероватно и у недовољну скривену жељу Црногораца да се шире на рачун Арбанаса. Ипак, за време кризе у великом арбанашком устанку 1912. године Бољетинац се примакао црногорској граници а неки прваци су поново емигрирали у Црну Гору. Међу устаничким старешинама Иса се највише залагао да се коректно поступа према косовским Србима. Иако у лето 1912. године није одобравао рад Црне Горе, ипак с њом није кидао, те је примио црногорске гла-

снике који су дошли да се правдају за упаде преко границе. Своју повезаност са Црном Гором он је посведочио и тиме што се 1915. године, пред српском окупационом војском из северне Албаније повукао у Црну Гору.

Односи између краља Николе и Бољетинца били су јасни: једна страна је хтела да користи другу те везе никад и нису прекидане.

Др Богумил Храбак